

Geliş Tarihi / Received : 22.10.2021 / 10.22.2021

Kabul Tarihi / Accepted : 10.12.2021 / 12.10.2021

Derleme Makalesi - Review Article

SAĞLIK TURİZMİ KAPSAMINDA MEDİKAL TURİZMDE ÖNE ÇIKAN SAĞLIK UYGULAMALARI

HEALTH TOURISM PROMINENT IN MEDICAL TOURISM WITHIN THE SCOPE OF HEALTH PRACTICES

Oğuz ÇAM^a, Hakkı ÇILGINOĞLU^b

ÖZ: Sağlık, insan yaşamında çok önemli bir yere sahiptir. Sağlık, insanların yaşamlarını iyi bir şekilde devam ettirebilmesi için mutlaka göz önünde bulundurulması gereken mühim bir öge olarak görülmektedir. Sağlık turizmi, turizm çeşitlerinden birisi olup, bu turizm çeşidiyle ilgilenen ülkelerin ekonomik gelirlerine önemli katkılar sağlamaktadır. Sağlık turizmi alanında sunumu yapılan ürün ve hizmetlerin; yüksek kaliteli, istek-ihityacı karşılayıcı ve tatmin edici olması gerektiği düşünülmektedir. Ülkelerin sağlık turizmi alt yapı ve üst yapılarının zengin ve gelişmiş olması, sağlık turistlerinin ilgi ve tercihlerini etkilemektedir. Sağlık turistleri tarafından önemli olarak görülen sağlık turizminin alt dallarından olan medikal turizmin değeri günden güne artmaktadır. Sağlık turistleri çeşitli sağlık nedenlerinden dolayı seyahat etmektedirler. Sağlık turistlerinin istek ve gereksinimleri, bu turistlerin tercih aşamalarında yönlendirici ve etkili olmaktadır. Medikal turizm uygulamaları, sağlık turizmi açısından büyük bir öneme ve potansiyele sahip olmaktadır. Bu çalışmada, medikal turizmde öne çıkan sağlık uygulamalarına değinmek amaçlanmaktadır. Çalışma, derleme biçiminde olup, turizm ve sağlık konularında önemli görülen bir kaynak görevi üstlenmektedir.

Anahtar Kelimeler : Sağlık Turizmi, Sağlık Turisti, Sağlık, Medikal Turist, Medikal Turizm.

ABSTRACT: Health has a very important place in human life. Health is seen as an important element that must be taken into account in order for people to continue their lives well. Health tourism is one of the types of tourism and contributes significantly to the economic income of the countries interested in this type of tourism. Products and services offered in the field of health tourism; It is thought that it should be of high quality, satisfying wants-needs and satisfying. The rich and developed health tourism infrastructure and superstructure of countries affect the interests and preferences of health tourists. The value of medical tourism, which is one of the sub-branches of health tourism, which is seen as important by health tourists, is increasing day by day. Health tourists travel for various health reasons. The wishes and requirements of health tourists are guiding and effective in the preference stages of these tourists. Medical tourism applications have a great importance and potential in terms of health tourism. In this study, it is aimed to mention the prominent health applications in medical tourism. The study is in the form of a compilation and acts as an important resource in tourism and health issues.

Keywords: Health Tourism, Health Tourist, Health, Medical Tourist, Medical Tourism.

^a 0000-0003-3222-3367, Yüksek Lisans Öğrenci, Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği ABD, İnanç Turizmi Bölümü, oguzcam911@gmail.com

^b 0000-0002-6787-3397, Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları ABD, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, hcilginoglu@kastamonu.edu.tr

1. GİRİŞ

Sağlık, insan yaşamında çok önemli bir yere sahiptir. Sağlık, insanların yaşamlarını iyi bir şekilde devam ettirebilmesi için mutlaka göz önünde bulundurulması gereken mühim bir öge olarak görülmektedir.

Sağlık turizmi, turizm çeşitlerinden birisi olup, bu turizm çeşidiyle ilgilenen ülkelerin ekonomik gelirlerine önemli katkılar sağlamaktadır. Ülkelerin sağlık turizmi alt yapı ve üst yapılarının zengin ve gelişmiş olması, sağlık turistlerinin ilgi ve tercihlerini etkilemektedir.

Sağlık turistleri tarafından önemli olarak görülen sağlık turizminin alt dallarından olan medikal turizmin değeri günden güne artmaktadır. Sağlık alanındaki bilim ve teknolojilerin gelişmesiyle beraber ülkelerin sağlık uygulamalarının da gelişeceği ifade edilebilir. Bilim ve teknolojilerin gelişmesinde ise ülkelerin kullandıkları eğitim sistemleri önemli bir rol oynamaktadır. Bilim ve teknolojilerin etkisi olmadan sağlık alanında önemli ilerlemelerin kaydedileceği düşünülmemektedir. Bu yüzden dolayı da bilim ve teknolojilere önem verilmesi ve bu kapsamdaki yeniliklerin ve gelişmelerin takip edilmesi gerekmektedir.

Bir turizm türü olan sağlık turizminde, profesyonel sağlık iş gücünün yüksek oranda olduğu ülkeler sağlık turistlerinin ilgilerini cezbetmektedir. Söz konusu ülkelere de sağlık turisti ziyaret akışının yüksek olacağı tahmin edilmektedir.

Dünyada sağlık turizmiyle ilgilenen ülkelerin çoğunlukla alt yapılarının, üst yapılarının, sağlık teknolojilerinin gelişmiş ve nitelikli sağlık elemanları sayılarının ise yüksek olduğu görülmektedir. Dünya üzerinde son zamanlarda sağlık turistlerinin saç, göz ve diş tedavileri ile diğer tedavi türleri için sağlık turizmine yoğun olarak katıldıkları düşünülmektedir. Sağlık uygulamalarının gelişmemiş ya da yetersiz olduğu şehirler / ülkeler / bölgeler sağlık turistleri tarafından pek tercih edilmemektedir.

Sağlık turizmiyle ilgilenen ülkelerin gelirlerinin önemli bir bölümünün sağlık turizminden sağlandığı tahmin edilmektedir. Ekonomik gelir yönünden önemli bir gelir kalemini oluşturan sağlık turizmine ülkeler tarafından gerekli önemin verilmesi gerektiği belirtilebilir.

Sağlık turistleri çeşitli sağlık nedenlerinden dolayı seyahat etmektedirler. Sağlık turizmi alanında sunumu yapılan ürün ve hizmetlerin; yüksek kaliteli, istek-ihtiyacı karşılayıcı ve tatmin edici olması gerektiği düşünülmektedir. Sağlık turistlerinin istek ve gereksinimleri, bu turistlerin tercih aşamalarında yönlendirici ve etkili olmaktadır.

Salgın hastalıklar, doğal afetler, krizler, terör olayları ve benzeri gibi durumlar turizmi olumsuz etkilemektedir. Sağlık turizmi de bir turizm çeşidi olarak bu durumlardan olumsuz olarak etkilenmektedir. Sağlık turistleri de bu olumsuz durumları göz önünde bulundurarak seyahat tercihlerini değiştirmekte, ertelemekte ya da iptal etmektedirler.

Bu çalışmada, medikal turizmde öne çıkan sağlık uygulamalarına değinmek amaçlanmakta olup, çalışma derleme biçimindedir. Bu çalışma, turizm ve sağlık konularında önemli görülen bir kaynak görevi üstlenmektedir.

2. SAĞLIK KAVRAMI

Sağlık; fiziki, sosyal ve psikolojik olarak iyi olma durumu olarak tanımlanabilmektedir (Abels ve Kipnis, 1998, s. 695; Yirik, 2014, s. 3). “Sağlık” kavramı, zaman zaman karmaşık manalar taşıyabilir. Zaman içerisinde sağlık kavramına çeşitli manalar da yüklenmiştir. Sağlık kavramına olumsuz bir mana yüklenildiği zaman, hareket noktası hastalıklardır ve bu kelimedden “hastalıklı olmama” hali anlaşılmaktadır. Bu konseptte ilişkin olumlu yaklaşımlar ise zihinsel ve fiziksel uyum gibi farklı yönlerden bedensel kaliteye vurgu yapmaktadır. Hâlihazırda daha çok bu ikinci mana geçerli olmaktadır. Bu duruma benzer olarak, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) bu konsepti şöyle tanımlamaktadır; “sağlık, yalnızca hastalıklı olmama durumu değil, aynı zamanda zihinsel, fiziksel ve toplumsal konum olarak iyi olma durumudur” (Jones, 2005; İçöz, 2009, s. 2260).

En genel manada sağlık, topluluktaki kişilerin hastalıklarının, rahatsızlıklarının ve sakatlıklarının olmamasıyla beraber, o topluluktaki kişilerin ussal, fiziki, iktisadi ve toplumsal yönlerden de tam olarak huzur ve uyum içerisinde olmaları halidir (Kızılcılık, 1996, s. 3; İnan ve Canoğlu, 2016, s. 114).

Sağlık hususunun insanlar için büyük önem taşıması nedeniyle sağlık ve tedavi maksatlı seyahatler, hâlihazırda git gide artan iktisadi, teknolojik, toplumsal ve benzeri olanaklara paralel bir şekilde önemli artış göstermektedir. Zira sağlık ve sağlık maksatlı yolculuklar, bir açıdan zorunlu bir nitelik taşımaktadır (Bayer, 1992, s. 160; Öztürk ve Bayat, 2011, s. 142).

İnsanları turizme yönlendiren etmenlerden birisi sağlıktır. Bu etmen, kimi zaman kaybedilen sağlığı tekrardan kazanmak için meydana geldiği gibi, kimi zaman da ise sağlığı muhafaza edebilmek için meydana gelmektedir (Öztürk ve Yazıcıoğlu, 2002, s. 9; Öztürk ve Bayat, 2011, s. 142).

3. SAĞLIK TURİZMİ

Literatürde sağlık turizmine ilişkin birden fazla tanım bulunmaktadır. En sade haliyle sağlık turizmi, kişilerin tedavi olmak için gerçekleştirdikleri yolculuklardır. Diğer bir söyleyişle sağlık turizmi, insanların kendi ikamet ettikleri bölgelerden diğer bölgelere tedavi edici, koruyucu, rehabilite edici ya da sağlığı geliştirici sağlık hizmetlerini almak amacıyla gerçekleştirdikleri yolculuklardır (Ross, 2001, s. 7; Denizli, 2020, s. 4). Sağlık turizmi, kişinin sağlığına ilişkin farklı tedavi, uygulama ve iyileştirme süreçlerinin içerisinde olduğu bütün girişimlerin yolculuk yapma ve konaklama hizmetleriyle bir araya getirilip, bir paket halinde sunulduğu bir turizm çeşididir (Baykal, 2008, s. 4; Denizli, 2020, s. 4). Sağlık turizmi, bir varış yerine ya da bir turistik mekâna turist getirebilmek amacıyla çeşitli turistik uygulamalar ile beraber tıbbi bakım hizmetlerini de sunarak meydana gelmektedir. Sağlık turizmi, kişilerin bilhassa sağlık sorunlarını gidermek amacıyla iklim, deniz, mağara, çamur, kaplıca, şifalı su gibi saf kaynaklardan ve başka sağlık hizmetlerinden faydalanmak ve bunlara ilave olarak dinlenme, eğlence, kür, konaklama, beslenme amacıyla bir yerden diğer bir yere seyahat gerçekleştirmeleri neticesinde meydana gelen bir turizm hareketidir (Tunç ve Saç, 1998, s. 22; Denizli, 2020, s. 4-5).

Sağlık turizmi, kişilerin sağlık nedenlerinden dolayı ikametlerinin buldukları yerlerden kalkarak yolculuk gerçekleştirmeleri olarak ifade edilebilir. Bu tanımlama, geleneksel sağlık hizmetlerine ilave olarak, kozmetik / estetik operasyonlarını, alternatif sağlık hizmetlerini, tamamlayıcı tedavileri içerir. Buna göre, doğal sağlık tedavileri ile genel turizm beraber hizmet sektörünü büyütmektedir (Kostak, 2007, s. 117).

Sağlık turizmi, genel olarak sağlığın muhafaza edilmesi, sağlığın geliştirilmesi ve sağlığın geri kazanılması için başlayan ve sağlık hizmetleri ilkelerinin beraberinde tatil ilkelerini de içeren yolculuklar, konaklamalar ve organizasyonlardan oluşan olayların - ilişkilerin bir bütünü olarak tanımlanabilmektedir (Gençay, 2007, s. 172; Yıldırım, 2012; Özer ve Sonğur, 2012, s. 70).

Sağlık turizminde; turistler hasta olabilirler ya da hastalar turist olabilirler. Kişiler rahatsızlıkları sebebiyle tedavilerini görürken de turizmden faydalanabilir. Bu konuda ise sağlık turizmi devreye girmektedir (Gümüş ve Büyük, 2008, s. 434; Öztürk ve Bayat, 2011, s. 142).

Sağlık turizmi alanyazını sağlık amaçlı yolculukları 3 grupta toplamaktadır. Bunlar (Aktepe, 2013, s. 171); “medikal turizm”, “termal ve spa-wellness turizmi”, “ileri yaş ve engelli turizmi”dir.

Sağlık turizmi uygulamaları, tıbbi muayene, fizyoterapi, hidroterapi, su uygulamaları, doğal tedavi metotları, güzellik - bakım uygulamaları gibi hizmetlerin sunulmasıyla senenin on iki ayı işlerliğini muhafaza etmektedir (Meler, Ruzic ve Kovacevic, 1996).

Özalp'e (2005: 98; Hastürk, 2011, s. 29-30) göre sağlık turizminin özellikleri aşağıdaki gibi sıralanabilmektedir:

- Sağlık turizmi, iş gücü - teknik donanım gerektiren bir turizm çeşidi olmaktadır.
- Sağlık turizminde, hizmet sunumu yapan sağlık kuruluşunun enternasyonal standartlara uygun hizmet göstermesi önem teşkil etmektedir.
- Hizmet sunumu yapan sağlık kuruluşunda, ortak yabancı lisan bilen çalışanların kesinlikle bulunması gerekmektedir.
- Hasta ve hastanın refakatçileri için çeşitli turizm çeşitlerinin geliştirilmesine katkı sağlayan, katma değeri yüksek olan bir turizm çeşididir.
- Seçilen hedef pazara dönük devlet katkılı, çeşitli lisanlarda tanıtım - pazarlama çalışmalarının yapılması gerekmektedir. Gerçekleştirilen bu tanıtımlarda hedef olarak

öncelikle hastaların yurt dışında hizmet almasına destek verecek sigorta ve sağlık kuruluşlarının seçilmesi gerekmektedir.

Gelişmiş ülkelerde hayatını devam ettiren kişiler turizmin, medyanın, internetin ve öbür kitle iletişim araçlarının etkisiyle başka ülkelerdeki seçenek tıp olanakları, ekonomik ve kaliteli sağlık hizmetleri hususunda daha çok bilgiye erişebilmektedirler. Bilinç kazanan hastalar, sigorta kuruluşlarını ve hükümetleri sağlık turizmi hususunda yeni arayışlara sevk etmektedirler. Bu durum neticesinde de, gün geçtikçe sağlık turizmi pazarı büyümekte ve geniş kitleler tarafından bir ilgi görmektedir (Kostak, 2007, s. 122).

Glinos, Baeten, Helble ve Maarse (2010; Yalçın, 2013, s. 13) enternasyonal sağlık hizmetlerine olan talebin altında yatan etkenleri beşe ayırmışlardır. Bu etkenleri ise: kalite, maliyet, bulunabilirlik, aşinalık ve biyoetik mevzuat (ötenazi, tüp bebek turizmi ve kürtaj turizmi) olarak ifade etmektedirler. MacStravic (1985; Yalçın, 2013, s. 13) sağlık hizmetleri sağlayıcılarının tercihine etki eden minimum sekiz sebep belirtmiştir. Bunlar ise: uyumluluk, duyarlılık, bulunabilirlik, gizlilik, rahatlık, maliyet, yetenek ve sonuç odaklılıktır. Başka yerde sağlık turizmini tetikleyen etkenler, yaşanılan yerdeki yüksek hizmet fiyatlarını, bekleme sürelerini, mevcut veya yasal olmayan tedavileri içermektedir. Gizlilik içinde alınmak istenilen tedavilerin geleneksel turistik çekim mekânlarında konaklama, iklim, yemek - kültürel ziyaretlerle birleştirilmek istenmesi bir diğer konudur. Birtakım ülkeler belli uygulamalar ve tedaviler ile popüleritesini artırırken; birtakım ülkeler de kültürel yakınlık, coğrafi yakınlık ve coğrafi konum gibi özellikleriyle çekici hale gelmektedir (Joppe, 2011; Yalçın, 2013, s. 13). Konunun cinsiyet, toplumsal ve kültürel boyutları üzerine vurgu yapan araştırmalar da bulunmaktadır (Sobo, 2009; Perfetto ve Dholakia, 2010; Whittaker ve Manderson, 2010; Mazzaschi, 2011; Solomon, 2011; Speier, 2011; Yalçın, 2013, s. 13).

Sağlık hizmetleri alanında pek fazla ülkenin üst seviye teknolojilerde ve standartlarda sağlık hizmeti vermesi, enternasyonal yolculuğun daha basit ve ekonomik bir hale gelmesi, bekleme listeleri ve maliyet avantajı sağlık turizminin dünya üzerinde çok geniş bir alana yayılmasını sağlamıştır (Kostak, 2007, s. 122).

Dünya üzerinde gerçekleştirilen çalışmalar ele alındığında sağlık turizminin gelişimini sağlayan etkenlerin (Bookman ve Bookman, 2007; Burkett, 2007, s. 223-245, Horowitz ve Rosensweig, 2007, s. 24-30; Cohen, 2011, s. 7-8; Kurumlu, 2016, s. 11-12); fiyat farkı, sağlık hizmeti kalitesi farkı, yetersiz sigorta kapsamı, uzun bekleme listeleri, özel - gizlilik hususları, yasal - etik hususlar, hem sağlık turizminden yararlanma hem de gezme maksadı, sağlık hizmetlerinin enternasyonal seviyeye taşınması, teknolojinin ulaşımı ve bilgiye erişimi basitleştirmesi etkenlerinin olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sağlık turizminde birden fazla ülke cazibe merkezi halini almak amacıyla önemli faaliyetler yürütmekte ve rekabet edebilirlik yönünden sunulan sağlık hizmetini kaliteli ve uygun maliyetler ile elde edebilmeyi ve uluslararası platformda etkili pazarlamayı amaçlamaktadır (Aksoy ve Yılmaz, 2019, s. 37).

Bundan böyle kişiler, sağlık problemlerinin çözüme kavuşması için, yalnızca kendi ülkelerindeki sağlık olanaklarını ve giderlerini değil; diğer ülkelerdeki en iyi tedavi - fiyat imkânlarını da kıyaslayarak hareket etmektedirler. Sağlık sektörü problemleri, yüksek tedavi maliyetleri, hastanelerdeki yığılmalar ve uzun bekleme süreleri, hizmet sunum kalitesi ve benzeri problemlerle karşı karşıya gelen bilinçli hastalar için de başka ülkelere de yararlanabilme olanaklarının bulunması, sağlık turizmini başlı başına bir sektör haline getirmiş bulunmaktadır (Tontuş, 2017).

Sağlık turizmi kapsamında hizmet sunan kuruluşların çalışmalarının kaliteli ve etkili olması, sağlık turistlerinin memnuniyet ve sadakatının kazanılması, beklentilerinin karşılanması bakımından olabildiğince önem taşımaktadır.

Sağlık turizmi kapsamında hizmet gösteren kuruluşlar gerçekleştirdikleri anlaşmalar kapsamında; gidiş ve dönüş uçak bileti, özel vasıtalar ile transfer, kaliteli otel işletmelerinde konaklama, muayene, ön tetkikler, ameliyat kontrolleri ve ameliyat sonrası kontroller, özel rehber eşliğinde turistik etkinlikler sağlamaktadır (URL-1, Tarih Belirsiz).

Sağlık turizminde; cerrahi girişimler, kısırlık tedavisi, tüp bebek, kalp - damar ve eklem protezleri, estetik, göz, diş gibi başlıklar öne çıkmaktadır. Fakat neredeyse her çeşit sağlık hizmetinin talep edildiği görülmektedir. Basit tetkikler için ya da bir hastalığa yönelik olarak kontrol - muayene

yapmak için sınır aşırı sağlık hizmeti alan hastalar da azımsanmayacak bir sayıdadır. İlk zamanlar, ileri teknoloji modern bir alt yapıya sahip olması, sağlık bakım hizmetlerinin kalite standartlarının yüksek olması, ulaşımın basit olması sağlık turizminde ön planda olan ülkelerin ortak özellikleri olarak tanımlanırken, bundan böyle ülkeden ziyade sağlık merkeziyle ilgili özelliklerin öne çıktığı göze çarpmaktadır (Tontuş, 2017).

4. SAĞLIK TURİSTİ

Sağlık turisti, öncelikle yaşamını sürdürdüğü yerlerde bulamadığı sağlığını dışarılarda arayan insan demektir. Bundan dolayı bu insanda ön plana çıkan, turist kimliği olmaktadır. Sağlık turisti; sağlık hizmetlerinin beraberinde eğitim, boş zaman, eğlence ve spor gibi etkinlikler aracılığı ile ev - iş meşguliyetlerini gidermek için eski sağlığını koruyacak veya mevcut sağlık problemlerini giderecek ürünleri ve hizmetleri satın almaktadır (Kostak, 2007, s. 117).

Dünya genelinde milyonlarca kişi, kendi ülkelerindeki sağlık sistemine erişmede yaşanan zorlukları, sağlık sistemine yönelik katı hukuki düzenlemeler gibi kısıtlılıkları aşmak amacıyla, tedavinin daha erişilebilir olduğu ülkelere seyahat gerçekleştirmektedir (Ormond, 2020, s. 373; Kurar ve Baltacı, 2021, s. 178).

Gerçekleştirilen farklı çalışmalar, sağlık turistlerinin hizmet alacağı sağlık kuruluşunu seçme ölçütlerini belirleyen etmenlerin; maliyet avantajı, coğrafi yakınlık, hizmet kalitesi, sağlık profesyonellerinin başarısı gibi etmenler olduğunu göstermektedir (Aksoy ve Yılmaz, 2019, s. 37).

Ehrbeck, Guevara ve Mango (2008) sağlık hizmetleri satın almak amacıyla yurt dışına çıkan kişileri güdüleyen sebepleri ortaya koymak için kapsamlı bir çalışma yapmışlardır. Bu çalışmada, 49.980 hastayla yapılan görüşme neticesinde yolculuk yapmak için birden fazla çeşitli sebep saptanmıştır. Bu saptanan sebepler (Ehrbeck vd., 2008; Baynazoğlu ve Serce, 2014; Görener, 2016, s. 163); az maliyet, daha fazla ilgi gösterilmesi, daha kısa tedavi - bekleme süreleri, daha kaliteli hizmet, gizlilik ihtiyacı, deneyim talebi, uzmanlık talebi, üstün teknik donanım talebidir.

5. SAĞLIK TURİZMİNE KATILAN TURİST TİPLERİ

Sağlık turizmi pazarı yönünden ziyaretçiler veya turistler gruplara ayrılmaktadır. Bu gruplar şöyle belirtilebilir (Cohen, 2006, s. 87; Üçpınar, 2013, s. 88-89):

Yalnızca turist: Ziyaret gerçekleştirdikleri ülkede herhangi bir tıp hizmetinden faydalanmayan ziyaretçiler veya turistlerdir.

Tatilde hastalanıp tedavi edilen turist: Yolculuğu esnasındaki rahatsızlanma veya kaza sebebiyle tıp hizmeti ve tedavi alan turistlerdir.

Tatil ve tedavi amaçlı turistler: Bu turistler, ziyaret gerçekleştirdikleri ülkeye veya bölgeye tam manasıyla tıbbi sebepler ile gitmezler. Lakin ziyaret gerçekleştirdikleri bölgede birtakım rahatsızlıkları için tedavi imkânlarının olması tercih sebepleridir. Bir başka ifadeyle, tatilde tedavi amaçlı turistlerdir.

Tatil yapan hastalar: Bu ziyaretçiler aslında bir bölgeye tedavi olmak amacıyla gitmektedirler. Lakin iyileştikten sonra veya tedavi sonrası gittikleri bölgede tatil de gerçekleştiren ziyaretçilerdir.

Yalnızca hastalar: Bu grup altındaki medikal turistlerin bir bölgeye gitme maksatları sadece o bölgede tedavi olmak veya operasyon geçirmektir. Bu kişilerin tatil yapma gibi maksatları bulunmamaktadır.

6. SAĞLIK TURİZMİNDE ÜLKELERİN TERCİH SEBEPLERİ

Sağlık turizminde ülkelerin tercih edilmesinin birtakım sebepleri bulunmaktadır. Tontuş (2017) söz konusu sebepleri şöyle ifade etmektedir:

- Ülkenin başlıca gelirlerinin turizm geliri olduğu için tercih edilmektedir (Kosta Rika, Kıbrıs Rum Kesimi, Singapur, Tayland gibi).
- Ülkenin politik ve coğrafi konum avantajları sebebiyle tercih edilmektedir (Malezya, Brezilya, İran, Ürdün gibi).
- Ülkenin sağlık hizmetleri kalitesinin ve teknolojik donanımının iyi olmasından dolayı tercih edilmektedir (Güney Kore, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya gibi).

- Ülkede geçmişten gelen turizm ve sağlık turizmine önem verme politikaları sebebiyle tercih edilmektedir (İspanya; yaşlı turizmi, Macaristan; termal turizm, Hindistan; tıp turizmi gibi).
- Yabancı sermaye girişi ve yurt dışında eğitim almış hekim avantajlarını değerlendirmeleri sebebiyle tercih edilmektedir (Brezilya, Ürdün, Hindistan, Malezya, Malta gibi).
- Birden fazla yönden (kaliteli sağlık hizmeti sunumu, sağlıkta ileri teknoloji, ekonomik fiyat, turizm ülkesi olması, coğrafi konum vb. yönden) avantajları bir arada bulunduran ülkeler tercih edilmektedir (Türkiye, Malezya, İsrail gibi).

7. MEDİKAL TURİZM

Medikal turizm, tedavi olmak için diğer ülkelere gerçekleştirilen yolculuklardır. Gelişmiş ülkelerde sağlık hizmetleri fiyatlarının yüksek olması ve uzun bekleme sürelerinin verilmesi gibi sebepler ile hastalar, uzak mesafede bulunan pek fazla ülkeye yüksek standartlarda olan medikal uygulamalardan dolayı yolculuk gerçekleştirmektedirler. Öncelikli amaç “tedavi” olmakla beraber hastalar; seyahat programları, yiyecek - içecek, konaklama, ulaşım gibi turizm sektörünün sağlamış olduğu hizmetlerden faydalanmaktadır (Tengilimoğlu, 2013, s. 59; Özgül, 2014, s. 16-17). Medikal turizmin başka bir ismi ise “tıbbi turizm”dir (Özgül, 2014, s. 17).

Klasik tıbbın konusu içerisinde bulunan, doktorlar tarafından hastanelerde yapılan bazı tedavi metotlarını almak için gerçekleştirilen enternasyonal seyahatleri “medikal turizm” olarak isimlendirmek uygundur. Bu grup içinde de; plastik cerrahi ve estetik cerrahi ameliyatları, git gide tanınırlığı artan göz kusuru düzeltme ameliyatları, her çeşit kanser ve diş tedavileri, açık kalp cerrahisi tedavileri, ayrıca organ nakli ameliyatları gibi türlü tıbbi tedaviler bulunmaktadır (Kiremit, 2008: 6-7). Medikal turizm, tıbbi tedavi amaçlı olmaktadır ve buna tüm tıbbi tedaviler dâhildir (Caballero-Danell ve Mugomba, 2007). Medikal turizm kapsamına; ileri tedaviler olarak isimlendirilen kardiyovasküler cerrahi, cyberknife tedavileri, radyoterapi, transplantasyon, infertilite kapsamında tüp bebek IVF uygulamaları; cinsiyet değiştirme operasyonları, diyaliz tedavileri, göz tedavileri, diş tedavileri, estetik cerrahi tedavileri girmektedir (Zengingönül vd., 2012; Demir, 2013, s. 7).

Medikal turizm; genel olarak cerrahi bir müdahale ya da özel uzmanlık bilgisi gerektiren başka müdahaleleri kapsayan uygulamaları da içermektedir. Bu yönde hastaların taleplerinin yerine getirilmesine yönelik olarak, maliyet etkin özel tıbbi bakım hizmeti verilmesi için programlar düzenlenmekte ve bu süreç içinde turizm endüstrisiyle iş birliği ve eşgüdüm içinde çalışmalar gerçekleştirilmektedir (Kantarci ve Kurban, 2014; Çilginoğlu, 2018, s. 37). Bu nitelikleri doğrultusunda hem sağlık hem de turizm sektörlerinin etkinliğinin artırılmasını sağlayan medikal turizm, günümüz itibarıyla tıp teknolojilerinin gelişmesiyle beraber, bilhassa denizaşırı ülkelerde tıbbi amaçlı tedavilerin uygulanması ile tatil imkânı da sağlayan yaklaşımları kapsamaktadır (Connell, 2013; Çilginoğlu, 2018, s. 37).

Medikal turizmin gün geçtikçe bir ivme kazanması, hem sağlık hem de turizm sektörleri için fırsatlar sunmaktadır (Hume ve DeMicco, 2007, s. 81). Bilhassa, bir niş pazar olarak meydana gelen medikal turizm kavramı, cerrahi, tıbbi ya da diş müdahalelerinin yapılması gerektiği hallerde kullanılmaktadır (Lunt ve Carrera, 2010, s. 7). Medikal turizm, yalnızca diş ameliyatları ve kozmetik ameliyatlar gibi seçmeli ameliyatları değil, teknoloji ve uzmanlık bilgisi gerektiren karmaşık bir yapıya sahip, mecburi ameliyatları da kapsamaktadır (Heung, Kucukusta ve Song, 2011, s. 996). Medikal turizm, zorunlu medikal turizm ve seçmeli medikal turizm olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Birtakım medikal turistlerin akut müdahale gerektiren tıbbi tedavileri olarak tanımlanan zorunlu medikal turizm; karmaşık ameliyatları (koroner bypasslar, organ nakilleri, eklem replasmanı vb.) ve ameliyatsız kanser tedavilerini (radyoterapi, kemoterapi vb.) kapsamaktadır. Buna karşılık, tümüyle tıbbi yönden gerekli olmayan ve hastalar tarafından gönüllü bir şekilde tercih edilen tıbbi tedaviler, seçmeli medikal turizmdir. Bu düşünceye göre ise medikal turizm; tanılamayı (kan taraması, kalp stresi gibi koruyucu sağlık taramaları vb.), estetiği (botoks, kozmetik dişçilik, plastik cerrahi vb.), cinsiyet değiştirmeyi (erkek-kadın, kadın-erkek, ses cerrahisi) ve yardımcı üremeyi kapsamaktadır (Voigt vd., 2011, s. 31; Gülenç, 2019, s. 8).

Kişilerin tıbbi amaçlarla gerçekleştirdikleri uluslararası yolculukları içeren medikal turizm etkinliklerinde sağlık turizminin başka alt kollarından farklı olarak; doktor, sağlık çalışanları, hastane, klinik gibi tıbbi donanımına ilişkin kaynakların varlığı daha çok önem arz etmektedir (Kitapçı, 2014, s. 76).

Medikal turizmin tanınırlığının git gide artmasında etkili olan pek fazla etmen bulunmaktadır. Bu duruma ilişkin olarak da gelişmiş ülkelerdeki tedavi edici sağlık hizmetlerinin gereğinden fazla pahalı olması, sağlık sistemlerinin eskimesine ve nüfus oranının yükselmesine bağlı olarak tedavi amaçlı bekleme zamanlarının uzaması akla ilk gelenler arasında yer almaktadır. Almanya, Hollanda veya İngiltere gibi Avrupa ülkelerinde hastalara birtakım operasyonlar için seneler sonrasına randevu verilirken, dünyanın geriye kalanındaki tedavi edici sağlık hizmetleri, gelişmiş ülkelere göre kıyasla hem çok daha ucuz olmakta hem de her çeşit tedavi için neredeyse hiç bekleme listesi bulunmamaktadır. Hâlihazırda enternasyonal yolculuğun epey azalan maliyetler ile basit satın alınabilir bir duruma gelmiş olması ve artık dünyanın pek fazla bölgesindeki tıp merkezlerinde ileri teknoloji imkânlarının ve standartlarının bulunabilmesi, tedavi maksatlı medikal turizmi tanınan bir hale getiren başka etmenlerdir (Kostak, 2007, s. 25; Polat, 2014, s. 24).

Medikal turizm hususunda çeşitli tanıtımların etkili ve ilgi uyandırıcı bir şekilde yapılmasıyla medikal turistlerin taleplerinin daha da artacağı düşünülmektedir. Medikal turizm konusunda önemli ve etkili tanıtımların daha fazla gerçekleştirilmesiyle birlikte hem sağlık sektörüne hem de turizm sektörüne kayda değer seviyede bir ekonomik katkının sağlanacağı düşünülmektedir.

Medikal turizmin tanıtımında dikkat edilmesi gereken birtakım noktalar bulunmaktadır. Bu noktalar şöyle belirtilebilir (URL-2, Tarih Belirsiz):

- Sağlık hizmeti sunan çalışanların niteliklerinin ve bilimsel çalışmalarının tanıtılması gerekmektedir.
- Kalite standartları kesinlikle vurgulanmalıdır.
- Tanıtımlarda reklamdan ziyade medyada makalelerin ve haberlerin yayınlanması için enternasyonal medyanın desteği sağlanmalıdır.
- Sağlık turizminde hizmet sunumuna talip olan ülkelerin bu alanda gerçekleştirdikleri çalışmaların takip edilmesi gerekmektedir.
- Hedef kitleye erişimi sağlayacak nitelikte kongre, fuar ve benzeri organizasyonlara katılım gösterilmelidir.
- Tanıtımlarda bilgilendirmeye önem verilmesi gerekmektedir.
- İnternet, enformasyon aracı olarak değerlendirilmeli ve tedavilere ilişkin ayrıntılı bilgiler internette belirtilmelidir.
- İnternet üzerinde başarılı sağlık turizmi öykülerinin paylaşımı yapılmalıdır.
- Medikal turizmin gelişmesini engelleyen bazı durumlar söz konusudur. Bu durumlar ise şöyle ifade edilebilir (Binler, 2015, s. 39; Tökü, 2017, s. 14):
- Kalite problemi: Bilhassa gelişmiş ülkelere tıbbi maksatlı ziyaret gerçekleştirecek olan hastalarda hizmet kalitesi konusunda güven problemi yaşanmaktadır. Bu kişiler, kendi ülkelerinde teknoloji ve kalitenin sağlanamayacağını düşünmektedirler.
- Geri dönüşte sağlık güvencesinin eksikliği: İnsan, tedavisi tamamlandıktan sonra ülkesine geri döndüğünde meydana gelebilecek sıkıntılar konusunda tedirgin olmaktadır. Hastalığının takibi ve denetiminin gerçekleştirilememesi korkusu insanları endişelendirmekte, bu durum da insanların tedavide yurt dışı tercihlerini olumsuz yönde etkilemektedir.
- Ekonomik etkenler: Ülkesinde sigortası bulunmayan ya da kısıtlı sigortası bulunan hastalar her ne denli medikal turizm adayları arasında yer alsalar da gelir azlığı buna engel teşkil etmektedir.
- Dil problemi: Hastalar seyahat ettikleri ülkenin dilini ve genel kabul görmüş ortak dil olan İngilizceyi bilmeyebilirler. Bundan dolayı hastanelerin hasta geleceği vakit hasta ile iletişimi sağlayacak uygun bir tercüman buldurması gerekmektedir.

- Vize problemi: Bilhassa gelişmiş ülkeler, kaçak işçi sıkıntısı nedeniyle vize verirken daha dikkatli davranmaktadır. Bu hal de, tedavi amacıyla seyahat eden insanların da vakit kaybetmelerine yol açmaktadır.
- Akreditasyon problemi: Uluslararası hasta kabul edecek kurumlar, kontrolden geçerek akredite olmalıdır. Bu kurumların kalitesini yükselten bir süreçtir. Bu sürece dikkat edilmediği hallerde kamuoyunun bu durumdan haberdar olması sonucunda insanların bu kurumları seçmemelerine neden olmaktadır.
- Kalifiye iş gücü eksikliği: Birtakım kurumlar masraflarını azaltmak amacıyla personel kalitesine önem vermemektedir. Bu durum da hizmet kalitesini azaltmaktadır.

8. MEDİKAL TURİZM PAYDAŞLARI

Medikal turizmde birden fazla paydaşın tıpatıp bir domino etkisi gibi yapacakları kesintisiz hizmetlerle başarıya ulaşmak mümkündür. Medikal turizmin ana paydaşları ise; turizm şirketi (transfer şirketi, nakil şirketi, uçak şirketi, yetkili satış acentesi, tur operatörü), turizm rehberi, konsolosluk hizmetleri şirketleri, medya şirketi, organizasyon şirketi, sigorta şirketi, sosyal güvenlik kuruluşu, sağlık kuruluşu, paramedikal tur şirketi, tanıtma şirketi olarak ifade edilebilir (hospitalmanager, 2018).

9. MEDİKAL TURİZMDE ÖNE ÇIKAN UYGULAMALAR

Medikal turizmde sunulan hizmetler Tablo 1’de belirtilmektedir.

Tablo 1. Medikal Turizmde Sunulan Hizmetler

<i>Plastik Cerrahi</i>
Göğüs küçültme, göğüs büyütme, göğüs dikleştirme, penis büyütme, kalça implantları, kimyasal cilt soyma işlemleri, göz kapağını kaldırma, göz torbalarını yok etme, yüz implantları, yüz gerdirme, karın germe, kaş / alın kaldırma, liposuction, saç implantları ve nakilleri, burun şekillendirme, kulak şekillendirme, kol sarkmaları operasyonu, çene operasyonları, varisli damarların temizlenmesi vs.
<i>Diş Bakım İşlemleri</i>
Apikektomi, eksik dişlerin tamamlanması, diş arası boşlukların giderilmesi, hasarlı diş düzeltmeleri, diş beyazlatma, diş dolgusu, kanal tedavisi, diş implantları, porselen diş taçları, diş kaplama, diş düzeltmeleri vs.
<i>Tıbbi İşlemler</i>
Sağlık kontrolleri ve taramaları, organ nakli operasyonları, cinsiyet değiştirme operasyonları, kanser tedavisi, kardiyoloji işlemleri, kulak-burun-boğaz (ENT), göz hastalıkları tedavisi ve cerrahisi, kadın hastalıkları tedavisi, erkek hastalıkları tedavisi, mide ve bağırsak hastalıkları tedavisi, tüp bebek tedavisi, obezite tedavisi, kök hücre tedavileri, ortopedi cerrahisi tedavisi, genel cerrahi tedavisi, omurilik işlemleri tedavileri vs.

Kaynak: Peršić ve Janković, 2012, s. 91; Doğan, 2014, s. 10.

Turistler, medikal turizm çerçevesinde en çok şu sağlık hizmetlerini almak amacıyla diğer ülkelere seyahat etmektedirler (Lunt vd., 2015; aktaran Gönül, 2019, s. 28; Ekinci, 2020, s. 71-72): Bunlar; dental tedaviler, infertilite / kısırlık tedavisi, estetik cerrahi, göz cerrahisi, organ naklidir. Bunlara ilave olarak ise (Ekinci, 2020, s. 72); kalp yetmezliğiyle ilgili tedaviler ve koroner arter bypass vb. işlemler, omurga cerrahisi ve ortopedik cerrahi alanları, kök hücre tedavisi; seçenek tıp ve benzeri alanları (Muzaffar ve Hussain, 2007, s. 217), saç ekimi (Klavuz, 2018, s. 50), kanser ile ilgili tedaviler ve check-up hizmetleri (Yeşil, 2018, s. 28) medikal turizm kapsamında ön plana çıkan alanlar olarak ifade edilmektedir.

İlk zamanlar estetik ameliyatı gibi kozmetik maksatlı cerrahi masraflarını azaltmak için gelişmekte olan ülkelere yönelen hastalar, zaman içerisinde daha karmaşık ve mühim olan tedaviler için de ülkeler arasında yolculuk yapmaya başlamışlardır (TÜSiAD-Sağlık Çalışma Grubu, 2009, s. 7; Özkan Demirer, 2010, s. 15):

Küresel tıp turizminde öne çıkan tedavilere ilişkin şu bilgiler verilebilir (TÜSİAD-Sağlık Çalışma Grubu, 2009, s. 7; Özkan Demirer, 2010, s. 16):

- Karmaşık tedavi gerektiren hastalıklar; ağrı yönetimi, diyaliz, kalp ve damar tedavileri, kanser tedavisi, nöroloji ve beyin cerrahisi, nükleer tıp, ortopedi, rehabilitasyon, romatizma, transplant, tüm ileri tanı ve tedavi yöntemleri (pet bt, gamma knife, cyberknife, ileri radyoterapi yöntemleri), tüp bebek uygulamalarıdır.
- Estetik tıp hizmetleri; cilt hastalıkları, cilt tedavisi, dengeli beslenme - teori & pratik, kilo formunu geri kazanma, masaj ve SPA, plastik cerrahi, sağlık kontrolüdür.
- Diş tedavisi; diş bakımı (çocuklar ve bebekler için), diş beyazlatma, diş eti hastalıkları, diş hekimliği, estetik, gülme hattı tasarımı, implant, kron ve köprü, lazer tedavisi, porselen kaplama, seramik dolgudur.
- Görme bozuklukları tedavileri; lasik ameliyatları, diğer göz hastalıklarıdır.
- Medikal turizmde ön plana çıkan bazı tedavilere ilişkin bilgiler şu şekilde belirtilebilir (Sağlık Bakanlığı, 2012; Özgül, 2014: 18-19)
- Kozmetik cerrahi alanında; estetik cerrahi meme büyütme / mastopeksi / meme küçültme, facelift / blefaroplasti, liposuction / vücut şekillendirme.
- Organ ve doku nakli alanında; böbrek, karaciğer, kemik iliği transplantasyonu, kalp yetmezliği, kök hücre tedavisi, nörolojik hastalıklar, solid organ transplantasyonudur.
- Diş hekimliği alanında; diş onarım / protez, kozmetik diş hekimliğidir.
- Kardiyoloji ve kalp cerrahisi alanında; kalp kapak replasmanı / yeniden, kalp yetmezliği için kök hücre tedavisi, koroner arter bypass, perkütan koroner anjiyoplasti / stenttir.
- Göz alanında; lasik göz ameliyatıdır.
- Ortopedi ve omurga cerrahisi alanında; kalça cerrahisi / yenileme, diz protezi, artroskopi / eklem rekonstrüksiyonunda, laminektomi / spinal dekompresyon, disk alanı imar / disk değiştirmedir.
- Obezite alanında; gastrik bypass, laparoskopik ayarlanabilir gastrik bantlama (Lap-Band; Inamed / Allergan, Inc, Irvine, California), vücut büyük kilo kaybı sonra konturlamadır.
- Kısırlık alanında; cinsiyet değiştirme işlemleri, histerektomi, in vitro fertilizasyon, prostatektomi / transüretal rezeksiyondur.
- Medikal turizmde en sık talep edilen sağlık hizmeti türleri şunlardır (Tontuş, 2015: Aksoy, 2016, s. 12-13):
- Alternatif tıp; akupunktur, homeopati, önleyici tedaviler, yöresel tedavilerdir. Bariatrik cerrahi; gastrik bypass, mide kelepçesi, tüp midedir. Diş tedavisi; implantlar, kronlar, venerlerdir. Estetik cerrahi; düzeltici tedaviler, göğüs implantları, yüz germedir. Kalp işlemleri; anjiyoplasti, bypasslar, kapakçık değişimleri, kök hücredir. Kanser tedavisi; cyberknife, kök hücre, teşhistir. Kısırlık tedavileri; hormonal bozukluklar, tüp bebek, doğurganlıktır. Kök hücre tedavileri; ALS, alzheimer, felç, kalp, Parkinson'dur (Parkinson hastalığı). Nakiller; akciğer, böbrek, karaciğerdir. Ortopedi; bel ve omurga, diz, kalçadır. Rehabilitasyon ve geriatri; akut ve kronik durumlar, geriatric bakımdır.
- Medikal turizm alanında ön plana çıkan tedavi prosedürleri şunlardır (Muzaffar ve Hussain, 2007, s. 217; Deniz, 2019, s. 18):
- Kozmetik cerrahi; liposuction, mastopeksi, meme büyütme/küçültme, yüz gerdirmedir.
- Diş hekimliği; diş rekonstrüksiyonu, kozmetik diş hekimliği, protez dişler.
- Kardiyoloji ve kalp cerrahisi; kalp yetmezliği için kök hücre tedavisi, kapak replasmanı, koroner arter bypass, rekonstrüksiyonu perkütan koroner anjiyoplastidir.
- Ortopedik cerrahi ve omurga cerrahisi; disk alanı rekonstrüksiyonu, diz protezi, eklem rekonstrüksiyonu, kalça protezler/cilt soyma, laminektomidir.
- Bariatrik cerrahi; laparoskopik gastrik bantlama, mide bypass, vücut estetiğidir.
- Genitoüriner sistem; cinsiyet değiştirme, fertilizasyon, histerektomi, prostatektomidir.
- Organ ve doku nakli; kemik iliği nakli, kök hücre tedavisi, organ naklidir.

- Diğer servisler; alternatif tıp tedavisi, genel tıbbi değerlendirme / muayene, lasik / göz cerrahisidir.

Medikal turizm çerçevesinde değerlendirilen ve sık görülen medikal turizm akımı oluşturan uzmanlık alanları şöyle belirtilebilir (Rahman, 2016, s. 10-11):

- Beyin cerrahisi,
- Diş tedavileri (kozmetik, rekonstrüktif),
- Diyaliz,
- Estetik / plastik cerrahi (yüz, göğüs, yağ aldırma, lazerle cilt soyma),
- Fizyoterapi ve rehabilitasyon,
- Genel cerrahi,
- Genetik tanı ve klinik uygulamalar,
- Göz ameliyatları,
- Kanser tedavisi (radyoterapi, cyberknife),
- Kardiyoloji / kalp cerrahisi (kapak değişimi, bypass),
- Kemik iliği nakli,
- Madde bağımlılığı tedavisi,
- Obezite cerrahisi (mide bandı, gastrik bypass),
- Organ - doku nakli (organ nakli, kök hücre tedavisi),
- Ortopedik cerrahi (kalça/diz protezi),
- Ötenazi (intihar turizmi),
- Tıbbi görüntüleme, tanı ve check up,
- Üreme sistemi (doğum, cinsiyet değiştirme, IVF).

10. MEDİKAL TURİZM VE ÜLKELER

Medikal turizm alanyazını ele alındığında birtakım ülkelerin ön plana çıktığı göze çarpmaktadır. Bu ülkeler, bölgelere göre; Amerika kıtasında; Küba, Kosta Rika, Brezilya, Meksika, Kolombiya, Panama, Amerika Birleşik Devletleri medikal turizm alanında ön plana çıkmaktadır. Afrika ve Avrupa kıtalarında; Türkiye, İspanya, Fransa, Almanya, Macaristan, Ürdün, Dubai (Birleşik Arap Emirlikleri'ne bağlıdır), Güney Afrika medikal turizm alanında ön plana çıkmaktadır. Asya kıtasında ise; Malezya, Güney Kore, Tayland, Singapur, Hindistan ve Filipinler medikal turizmde ön plana çıkmaktadır (Bhaidkar ve Goswami, 2017, s. 83; Sevim, 2019, s. 68).

Medikal turizm, hâlihazırda iki yönlü olmaktadır. Teknoloji yetersizliği sebebiyle az gelişmiş ülkelerde bulunan hastalar Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerini seçerken, bu ülkelerde bulunan hastalar ise ucuz tedavi imkânları sebebiyle Latin Amerika ve Asya ülkelerini seçmektedir (Aslanova, 2013; Tonga ve Bahadır, 2019, s. 78).

Dünyada genel cerrahi, kök hücre tedavisi, kanser tedavisi, yüz germe, liposuction ve diş implantı gibi tedavilere, yüksek kalitede ve daha düşük maliyete ulaşmak amacıyla çeşitli bölgelere gidilmektedir. Gelişmekte olan ülkeler ve gelişmiş ülkeler, medikal sektörde ayakta durabilmek amacıyla yatırım maliyetlerini artırmaktadır (İldiz, 2019, s. 21-22).

Asya ülkeleri bilhassa ortopedi ve kardiyak gibi tedavileri ile ün kazanırken, medikal turizm hususunda iyi bir alt yapısı bulunan Singapur, Tayland ve Hindistan ise daha deneyimli - donanımlı doktorları ülkelere çekmektedir. Singapur, Tayland ve Hindistan, eğitimli doktorlarıyla hastaları ülkelere çekerek sağlık hizmetlerinden olabildiğince iyi bir gelir sağlamaktadır (İldiz, 2019, s. 22).

Gerçekleştirilen araştırmalara göre; Fas ve Tunus göz sağlığı, Polonya ve Macaristan diş bakımı, Tayland böbrek nakli, Hindistan ise kalp ameliyatı hususunda öne çıkmaktadır. Yapılan araştırmalar, bu ülkelerdeki sağlık hizmetleri maliyetlerinin Batı Avrupa'ya kıyasla ortalama %40 - %70 oranı arasında daha ucuz olduğunu gözler önüne sermektedir (Kiremit, 2008, s. 17; Erdur, 2013, s. 29).

Dünyada medikal turizm alanıyla ilgili önemli görülen bazı bilgiler şu şekilde ifade edilebilir:

Almanya: Almanya, kendi hükümet organlarının desteği ve bilimsel araştırma ve alt yapı hizmetlerine gösterdiği önem ile birden fazla alanda popüler tedavi alternatifleri sunmaktadır. Alman klinikleri ve hastanelerinde, tıbbi ve sağlık standartları yüksek olmaktadır. Bilhassa jinekoloji, üroloji ve

onkolojik hastalıkların tedavisi, protez, gastroenteroloji, IVF (suni tohumlama), kardiyoloji (kalp cerrahisi) ve kozmetik cerrahi alanlarında Avrupa Birliği (AB) ülkeleri arasında bir niş pazar yaratmıştır (URL-3, 2008; Karakoç, 2017, s. 93).

Amerika Birleşik Devletleri: Amerika Birleşik Devletleri'ndeki tedavi edici sağlık hizmetleri, dünyanın en pahalısı olarak bilinmektedir (Kiremit, 2008, s. 18; Hastürk, 2011, s. 66). Medikal turizme karşı artış gösteren ilgi, Amerikan sağlık sistemini olumlu yönde etkileyebilir. ABD'de sağlık hizmetleri fiyatlarının hızlı bir biçimde artması, Amerikalı hastaları diğer ülkelere sağlık arayışı nedeniyle sürükleyecektir. Bu yönelme durumu ise, sağlık hizmetleri fiyatları eşitlenmediği ve bütün hastaların sağlık sigortasına sahip olamadığı müddetçe sürecektir. Bu hususlardaki problemleri çözüme kavuşturabilmek için Amerikan sağlık birliklerinin, enternasyonal sağlık birliklerinden bilgiler alması gerekmektedir (Akdu, 2009, s. 51; Hastürk, 2011, s. 66). Amerika Birleşik Devletleri hükümeti yurt dışından gelen sağlık turizminden yararlanan kişilere yönelik olarak iki yönlü bir politika benimsemektedir. Hem yurt dışından ülkeye hastaların gelmelerini teşvik ederken hem de sağlık alt yapısını bir pazar haline getirmektedir. Teknolojik alt yapısını oluşturacağı sağlık kurumları ya da kuruluşları ile protokollere imza atmıştır. Yaklaşık 45.000.000 sigortasız işçiye sahip olan Amerika Birleşik Devletleri, tedavi hizmeti için Singapur ve Hindistan'a yönlendirmektedir. Akreditasyon uygulaması ile de kendi standartlarını dünya üzerinde oturtmaktadır (Taş, 2014, s. 61).

Antigua: Madde bağımlılığı tedavisinde ön plana çıkmaktadır (Antigua, farklı bağımlılık tedavileri olmak amacıyla dünya genelindeki 30 ülkeden gelen hastalara hizmet vermiştir) (Enache, Gabor ve Morozan, 2013; Gönül, 2019, s. 13).

Arjantin: Arjantin, plastik ameliyatlarıyla önem kazanmıştır (Akdu, 2009, s. 55).

Barbados: Barbados, doğurganlık kliniğiyle bilinmektedir (Gümüş ve Özgüven, 2015, s. 6). Infertilite / kısırlık tedavisinde ön plana çıkmaktadır (Bilhassa huzurlu bir ortamda gerçekleştirilen tedaviler Barbados'un başarı oranını önemli seviyede artırmaktadır) (Enache vd., 2013; Gönül, 2019, s. 13).

Belçika: Belçika, estetik cerrahi ve obezite tedavisinde akla ilk gelen ülkeler arasında bulunmaktadır (Yalçın, 2013, s. 43). Birden fazla medikal hastanın tedavi olmak amacıyla Belçika'yı seçmesinin sebepleri arasında; düşük maliyet, yüksek kalite, kısa bekleme süreleri ve dil yeteneği bulunmaktadır (Karakoç, 2017, s. 89).

Brezilya: Kozmetik cerrahi tedavisinde ön plana çıkmaktadır (Brezilya, yüksek gelir grubu içerisinde bulunan medikal turistlerin tercih ettiği bir ülke olmaktadır) (Enache vd., 2013; Gönül, 2019, s. 13).

Çin: Çin, medikal turizm sektöründe geleneksel Çin tıbbi uygulamalarını bir niş pazar haline getirmeye odaklanmıştır (United Nations Economic Commission for Latin America and the Caribbean [ECLAC], 2010; Kitapçı, 2014, s. 25).

Filipinler: Filipinler, iyi derecede İngilizce konuşan ve iyi eğitim almış sağlık çalışanlarıyla medikal turizm sektöründe bulunmaktadır (ECLAC, 2010; Kitapçı, 2014, s. 25).

Güney Afrika: Bu ülke, bilhassa kozmetik ameliyatlarda öne çıkmaktadır ve tedavi fiyatları ABD'ye nazaran daha uygun olduğu için daha çok ABD'den hastaları kabul etmektedir (Akdu, 2009, s. 55).

Hindistan: Her sene farklı sebeplerden dolayı binlerce medikal turist, medikal turizm alanında gelişmekte olan Hindistan'a ziyaret gerçekleştirmektedir. Tedavi olmak amacıyla yurt dışından Hindistan'a ziyaret gerçekleştiren turistlerin aldıkları tedaviler ağırlıklı olarak; nörolojik hastalıklar, kalp hastalıkları, çocuk hastalıkları, kanser ve organ nakline yöneliktir (Öge, 2015, s. 58-59).

İngiltere: En fazla medikal turist gönderen ülkelerin başında Amerika'yla beraber İngiltere de bulunmaktadır (Gupta, 2008, s. 5; aktaran Yirik, 2014, s. 111). Bekleme sırasının uzunluğundan dolayı tedaviye başlama zamanının aksamaması, İngiltere ve medikal turizm varış yerlerinde yapılacak harcamalardaki çeşitlilikler ve benzeri de İngiliz hastaları medikal turizme yönlendirmektedir (Deniz, 2016, s. 61).

İran: İslam dininin hâkim olduğu İran, Müslümanlar tarafından kısırlık tedavisi, saç ekimi ve göz hastalıkları gibi hastalıkların tedavisi amaçlı tercih edilmektedir (Öge, 2015, s. 60).

İspanya: İspanya'nın sağlık sistemi, dünyanın en iyi sağlık sistemlerinden birisi olarak kabul edilmektedir (International Medical Tourism Journal [IMTJ], Tarih Belirsiz; Gökali, 2019, s. 87). İspanya, yüzde medikal yardım gerektiren 83 milyondan çok uluslararası hastaya hizmet vermektedir. Bu çerçevede İspanya'nın önde gelen hastane grubu "Quirónsalud", Avrupa'daki ana şirketi "Fresenius-Helios" ile beraber, garantili neticeler sunan en iyi alternatiflerden birisi olarak görülmektedir. İspanya, yüksek derecede uzmanlaşmış sağlık ağına, kişiselleştirilmiş tedavilere ve teşhis için medikal tedaviye kucak açan teknoloji harikası 125 sağlık merkezine, 47 hastaneye, uluslararası düzeyde uzmanlaşmış profesyonellerden meydana gelen bir ekibe sahip olmaktadır. İspanya'nın bakım kalitesinin yüksek seviyede olmasının nedeni, ilave akreditasyonlar ve sertifikalar (Joint Commission International, EFQM, ISO vb.) ve bütün medikal - cerrahi uzmanlıklardan meydana gelen bir hizmet portföyünün olmasıdır (IMTJ, Tarih Belirsiz; Gökali, 2019, s. 87).

İsrail: Yüksek riskli gebelik ve kısırlık gibi alanlarda uzmanlık kazanan İsrail, kendi yurttaşlarına, ülke dışında yaşamını devam ettiren Yahudilere ve komşu ülkelerin hastalarına hizmet göstermektedir (Akdu, 2009, s. 54).

İsviçre: Dünyanın en pahalı ülkelerinden bir tanesi olan İsviçre, diğer yerlerde kolayca bulunmayan uzmanlar ve kaliteli tedaviler sunarak zengin sağlık turistlerine hitap etmektedir. Hastalar İsviçre'ye genel olarak ise; Amerika Birleşik Devletleri, Orta Doğu, Asya ve Avrupa'dan seyahat gerçekleştirmektedirler. İsviçre; ayrıyeten Çin, Rusya, eski Sovyet devletleri ve Körfez devletleri gibi hızlı bir şekilde büyüme gösteren orta sınıf ülkelere gelen hastaları da almaktadır (Gökali, 2019, s. 86).

Karayıpler: Karayıpler'de yurt dışından gelen hastalara sunulan hizmetler; diyaliz ve yaşlı bakım programları, göz ameliyatları, plastik cerrahi ameliyatları, kardiyoloji ve kanser tedavileridir. Karayıpler'in etkileyici iklimi ve doğası, güvenilir iletişim sistemi, basit - iyi ulaşım olanakları, iyi eğitilmiş doktorları, kaliteli otelleri ve gelişmiş ülkelere kıyasla az işçi maliyetiyle medikal turizm hususunda ilerlemek için pek fazla nedene sahip olduğu düşünülmektedir (Gonzales ve Brenzel, 2001; aktaran Öge, 2015, s. 59).

Kolombiya: Bu ülke, oftalmoloji, travmatoloji, kardiyoloji ve çeşitli nakiller, kemik grefti, plastik cerrahi, ortopedi, nükleer tıp ve genel kontroller gibi farklı tıbbi hizmetler sunmaktadır. Bu hizmetler ağırlıklı olarak; Barranquilla, Bogota, Medellin ve Cali gibi büyük kentlerde yoğunlaşmıştır (Demir, 2013, s. 14).

Kosta Rika: Kosta Rika, özellikle plastik cerrahi ameliyatları, diş tedavileri ve organ nakli için tercih edilmektedir (Connell, 2006).

Küba: Hastalar, Küba'ya çoğunlukla göz rahatsızlıklarının, nörolojik rahatsızlıkların, beslenme bozukluklarının, uyuşturucu ve alkol bağımlılığının ve "Parkinson" hastalığının tedavisi amacıyla gitmektedirler (Öge, 2015, s. 60).

Lübnan: Lübnan, özellikle kardiyoloji alanında ilerleme kaydetmiştir. Lübnan'a gelen hastalara, tedavilerinin beraberinde bir tatil paketi de sunulmaktadır (Öge, 2015, s. 60).

Macaristan: Macaristan, Avrupa'daki medikal turizm hareketleri içinde temel merkezlerden bir tanesi haline gelmiştir. Avrupa'da yer aldığı konum itibarıyla, Rusya ve Avrupa ülkelerinden ucuz ücretler ile uçuş olanaklarının olması ve sahip olduğu zengin tarihi birikimi ile gelişmekte olan bir medikal turizm varış yeridir (Novasans, 2011; Doğan, 2014, s. 66). Macaristan, Avrupa'nın dış başkenti olarak zikredilmektedir. Hastalar, Macaristan'a son tıbbi teknoloji ve bilgiyle sunulan diş tedavisi hizmeti için seyahat gerçekleştirmektedirler (Szabo, 2012, s. 4; Doğan, 2014, s. 67). Macaristan'ın sağladığı başka temel sağlık hizmetleri arasında; obezite, dermatoloji, saç ekimi ve estetik cerrahi tedavileri gelmektedir. Ayrıyeten jinekoloji, radyolojik muayene hizmetleri, göz cerrahisi de verilen hizmetler arasında yer almaktadır (Novasans, 2011; Doğan, 2014, s. 67).

Malezya: 2000'li senelerde medikal turizm çalışmalarına başlayan Malezya, İslami yapısından dolayı bilhassa Bahreyn, Bangladeş, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkeler tarafından tercih edilmektedir. Malezya, olabildiğince uygun fiyatlarda medikal hizmet vermektedir (Öge, 2015, s. 59).

Malta: Bu ülke, özel kliniklere ve hastanelere sahip bir ülkedir. Maltalı çalışanların, yabancı lisanları iyi konuştuğu ve hastalar ile iyi bir iletişim kurduğu görülmektedir. Malta, yakın devirde, dünya üzerinde en iyi sağlık hizmetleri sunan en iyi 5 ülke arasında sayılmıştır. Bu etken, medikal turistleri

Malta'ya çeken etkenlerden bir tanesi olabilir (Akdu, 2009, s. 53). Malta, coğrafi konumu itibarıyla, hem Kuzey Afrika, hem Avrupa, hem de Ortadoğu'da bulunan müşteriler için çekici bir destinasyon olmaktadır. Ortadoğu'da bulunan hastalar, sunumu yapılan yüksek kaliteye sahip hizmetler ile Malta'ya çekilebilir. Medikal turizm, yalnızca konaklama - turizm sektörüne fırsatlar sunmakla kalmaz, hekimlere ve hemşirelere de ekonomik fırsatlar sunar (Akdu, 2009, s. 54).

Meksika: Meksika, göreceli olarak fiyat üstünlüğü ve coğrafi yakınlığı sayesinde ABD'den medikal turist çekmektedir. Ayrıyeten ABD'de hayatını sürdüren Meksikalılar da tedavi olmak amacıyla Meksika'yı tercih etmektedirler (Demir, 2013, s. 15).

Panama: Panama'da yapılan tedavilerin ABD'ye kıyasla %40 - %70 arası oranda daha ucuz olması, ülkeyi medikal turistler için cazip bir bölge haline getirmiştir. Ülkenin pazarlama açısından avantajları arasında: Panama'dan ABD'nin 10 büyük kentine direkt uçuş olanağının olması, ABD para biriminin kullanımı, siyasi yönden istikrarlı demokrasi, güvenli ve kısa zamanlı ziyaret için vizesiz girme gibi üstünlükleri bulunmaktadır (Herrick, 2007; Demir, 2013, s. 16).

Polonya: Polonya, AB üyesi olan bir ülke olarak bilhassa Avrupalı hastalara yönelik medikal turizm hizmeti vermektedir. Polonya, bilhassa dış ile ilgili tedavilerde öne çıkmaktadır (Öge, 2015, s. 59).

Singapur: Her sene binlerce turist tedavi olmak amacıyla Singapur'a gitmektedir. Hastalar; Katar, Yemen, Umman, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelerden gelmektedir. Singapur, Orta Doğu ülkelerinde bulunan medikal turistleri de kendisine çekebilmek amacıyla farklı tanıtım ve reklam etkinlikleri gerçekleştirmektedir (Öge, 2015, s. 59).

Suudi Arabistan: Suudi Arabistan, medikal turizmi, bilhassa dış hekimliği ve kozmetik ameliyatını, Hac yolculuğuyla (Hac) ülkeye ziyaret gerçekleştiren konuklarla birleştirmeyi amaçlamaktadır (Akdu, 2009, s. 55).

Tayland: Tayland, coğrafi konumu gereği Asya'nın medikal turizm merkezi olarak isimlendirilmektedir. Ülkede ağırlıklı olarak; enfeksiyon hastalıkları ve tedavileri, göz ameliyatları, diş tedavileri, plastik cerrahi, kalp ameliyatları gerçekleştirilmektedir (Öge, 2015, s. 59).

Tunus: Tunus, göz sağlığı hususunda öne çıkmaktadır (Chanda, 2001). Tunus'ta medikal turizm, bir hükümet politikası olmaktan ziyade toplum bilinciyle yönlendirilmektedir (Lautier, 2008; Demir, 2013, s. 13).

Türkiye: Dünyadaki turizm hareketlerinde büyük bir payı bulunan Türkiye, nitelikli insan gücü, rekabetçi fiyat avantajı, kaliteli - sağlık hizmetleri, devlet desteği, sahip olduğu alt yapı imkânları, coğrafi konumundan dolayı sahip olduğu eşsiz tarihi ve doğal zenginlikleri, uygun iklim şartlarıyla bir araya gelen kaliteli turizm işletmeciliği ve dünyaca tanınan efsanevi Türk konukseverliği ile medikal turizmde gün geçtikçe daha fazla bir paya sahip olmaktadır (Döşkaya, 2019). Türkiye, başarılı operasyonlarından, uzman kadrosundan, uygun fiyat alternatiflerinden ötürü "estetik konusunda en fazla talep gören ülke" unvanını almıştır (Karadeniz Sağlık Turizmi Derneği [KADESAD], 2021). Türkiye, medikal turizm konusunda kanser tedavileri ve organ naklinde gösterdiği uluslararası başarı ile sık sık gündeme gelmiştir. Türkiye'de en çok tercih edilen tıbbi müdahale çeşitleri arasında; kanser - kalp cerrahisi, beyin tümörü tedavisi, kök hücre tedavileri ilk sırada gelmektedir. Ayrıyeten bu hastalıkların tedavileri Türkiye'ye en çok döviz getiren tedavilerdir. Daha sonrasında ise; göz tedavileri, tüp bebek uygulamaları, diş tedavileri, ortopedi ve travmatoloji, ağız, diş ve çene hastalıkları ve cerrahisi, deri ve zührevi hastalıkları branşları, kadın hastalıkları, beyin ve sinir cerrahisi, onkoloji takip etmektedir. Türkiye'de diş hekimi sayısının 23.000, hekim sayısının ise 135.000'den çok olduğu da hesaba katıldığında, Türkiye'nin hekim potansiyeli olarak sağlık turizmini ziyadesiyle karşılayabilecek bir kapasiteye sahip olduğu ifade edilebilir (KADESAD, 2021).

Ürdün: Ürdün, 1990 senesinden itibaren Arap dünyasının tıbbi merkezi olarak sağlık sektöründe kayda değer yatırımlar gerçekleştirmiştir. Ayrıyeten komşu ülkelerde tıbbi tedavi fiyatları daha uygun olmaktadır (Lautier, 2008; Demir, 2013, s. 13).

Vietnam: Vietnam, medikal turizm sektöründe dar bir alanda etkinlik yürütmekte, öncelikli olarak ise komşu ülkesi olan Kamboçya'dan gelen hastalara hizmet göstermektedir (ECLAC, 2010; Kitapçı, 2014, s. 25).

Medikal turizm alanında tercih edilen ülkelerin isimleri ve bu ülkelerin sundukları sağlık hizmeti branşları şunlardır (Sayın, Yeğinboy ve Yüksel, 2017; Çınar ve Özkaya, 2020, s. 43):

Brezilya; kozmetik cerrahidir. Güney Afrika; kozmetik cerrahidir.

Hindistan; Kanseri tanısı ve tedavisi, ortopedik ve kardiyak girişimlerdir.

Kosta Rika; abdominoplasty, dental implant, porselen kron, meme küçültme, meme büyütme, yüz germedir.

Körfez ülkeleri; genel cerrahi, ortopedik cerrahi, dental cerrahi, göz hastalıkları, immünoloji, endokrinoloji, gastroenteroloji, kardiyojodir.

Macaristan; diş cerrahisi ve kozmetik cerrahidir.

Malezya; alternatif tıp, kozmetik cerrahidir.

Meksika; diş ve kilo problemleridir.

Singapur; böbrek ve kemik iliği nakli, kalp operasyonlarıdır. Tayland; basit estetik operasyonlar, check up, diş tedavileridir.

İnsanlar, farklı sebeplerden dolayı medikal turizm amaçlı seyahatler gerçekleştirmektedirler. İnsanların bu tür seyahatlerinde ön plana çıkan ve onların kararlarını etkileyen bazı etkenlerin olduğu düşünülmektedir.

Mckinsey & Company tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada kişilerin medikal turizm amacıyla çeşitli ülkelere seyahat gerçekleştirmelerindeki nedenler arasında; isteğe bağlı uygulamalar için düşük maliyet (%4), en düşük maliyet (%9), daha hızlı erişim (%15), en iyi kalitede tıbbi tedavi - medikal uygulamalar (%32) ve en yüksek teknolojinin (%40) olduğu tespit edilmiştir (Döşkaya, 2019).

Medikal turizm alanında ülkeleri zorlayan ve ülkelerdeki medikal turist ziyaretinin azalmasına neden olan bazı durumların söz konusu olduğu düşünülmektedir. Ülkelerin, medikal turizm pazarından daha fazla bir ekonomik gelir elde etmek için sağlık ürün ve hizmetlerine dair pek çok hususu göz önünde bulundurması ve bunlara dair etkili çalışmalar yürütmesi önemli olarak görülmektedir.

Gerçekleştirilen çalışmalarda medikal turizm sektöründe ülkeleri en çok zorlayan faktörlerin; iletişim - yabancı dil sorunları, yetersiz tanıtım, promosyon eksiklikleri, uzman doktor eksikliği, idari destek sistemlerinden mahrumiyet, çalışanların tavrı, yabancı hasta bakmada uzmanlaşmama, kültürel hizmetlerin sunulmaması, global ağ oluşturmada yaşanan sıkıntılar (Rokni, Avci ve Park, 2017, s. 934), aracı kurumlar ile ilgili problemler, transfer problemleri, yapısal problemler ve yönetsel problemler olduğu saptanmıştır (Momeni, Janati, Imani ve Khodayari-Zarnaq, 2018, s. 311; Kurar ve Baltacı, 2021, s. 178).

11. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Sağlık, bir insanın hayatında çok önemli olan bir unsurdur. İnsanlar, sağlıklarını korumak ve hastalıklara karşı da dirençli olmak isterler. İnsanlar, sağlıklarını kaybettiklerinde fiziki ve ruhsal olarak birçok olumsuz duruma karşılaşılabılır, olumsuz duygular yaşayabilirler. Sağlık turizminin temelinde de sağlık konusu yer almaktadır.

Turizm çeşitlerinden birisi olan sağlık turizmi, turistik açıdan önemini gün geçtikçe artırmaktadır. Sağlık turizmine katılmak amacıyla seyahat gerçekleştiren turistler aynı zamanda farklı turizm etkinlik ve aktivitelerine de katılmak isteyebilmektedirler. Sağlık turizmi, ekonomiye katkı sağlamaktadır. Sağlık turizminde ön plana çıkan destinasyonlar ya da ülkeler, genel olarak da bir tanınma fırsatı yakalamaktadır. Sağlık turizmi açısından turistlerin zihinlerinde iyi izlenimler bırakan destinasyonlar / ülkeler tanıtım ve pazarlama açısından bir avantaja; kötü izlenimler bırakan destinasyonlar / ülkeler de tanıtım ve pazarlama açısından bir dezavantaja sahip olmaktadır. Sağlık turizminde ön plana çıkmak isteyen destinasyonların ya da ülkelerin öncelikle bu kapsamda tanıtım - pazarlama çalışmalarını etkin kullanması, teknolojilerini geliştirmesi ve nitelikli iş gücünü oluşturması / artırması gerekmektedir.

Sağlık turizminin alt alanlarından olan medikal turizm, sağlık turistlerinin ilgilerini çebedecek yüksek bir potansiyele sahiptir. Sağlık turistlerine medikal turizm kapsamında pek çok hizmet sunulmaktadır. Medikal turizm uygulamaları, sağlık turistlerinin istek ve gereksinimlerinin karşılanması, memnuniyet ve sadakatlerinin kazanılması bakımından son derece önem arz etmektedir. Özellikle sağlık turistlerinin sağlıklarını korumaları ve hem fiziki hem de ruhsal yönlerden kendilerini iyi

hissetmeleri açısından medikal turizm uygulamaları önem taşımaktadır. Dünya üzerinde pek çok ülke farklı medikal turizm uygulamaları alanında uzmanlaşmaktadır. Medikal turizm alanında gerçekleştirilen yenilik ve gelişmelerin yakından takip edilmesi, medikal turizm ile ilgilenen ülkelere önemli bir fayda sağlamaktadır. Sağlık ürün ve hizmetlerinin, sağlık turistlerinin memnuniyetlerini en iyi derecede yerine getirecek bir biçimde sunulması gerekmektedir.

Sonuç olarak; sağlık turizmi kapsamında medikal turizm alanında pek çok sağlık uygulamasının ön plana çıktığı görülmektedir. Sağlık turistlerinin, sağlık ürün ve hizmetleri tercihlerini de pek çok etkenin olumlu / olumsuz olarak etkilediği ortaya çıkmaktadır.

Bu derleme türünde olan çalışmanın sonunda verilmek istenen ve önemli olarak görülen öneriler şöyledir:

- Ülkelerin sağlık ve sağlık turizmi konularındaki gelişmeleri yakından takip etmesi gerekmektedir.
- Sağlık turizmi konusunda belli zaman aralıklarında sağlık çalışanlarına ve turizm çalışanlarına bilgilendirmeler yapılabilir.
- Sağlık turizmi pazarından daha çok ekonomik gelir elde etmek isteyen ülkeler alt yapı ve üst yapılarını geliştirebilir ve zenginleştirebilir.
- Sağlık turistlerinin sağlık turizmine katılımını artırmak için çeşitli kampanya ve promosyonlar oluşturulabilir / artırılabilir.
- Sağlık turizminin tanıtımı etkileyici olmalıdır. Bu tanıtımın etkili, dikkat çekici ve akılda kalıcı olması önemlidir.
- Sağlık turizmi tanıtımı, profesyonellerden destek alınarak yapılmalıdır.
- Sağlık turizmi plan ve politikalarının geliştirilmesine yönelik teorik ve uygulama çalışmalarının sayı ve kalitelerinin artırılması önem arz etmektedir.
- Sağlık ürün ve hizmetlerinin fiyatlarında indirim yapılması, sağlık turistlerinin seçim kararlarını olumlu yönde etkileyebilir.
- "Sağlık teknolojilerinin geçmişi, bugünü ve geleceği: sağlık turizmi açısından değerlendirmeler" isimli bir çalışma araştırmacılar tarafından yapılabilir.
- Sağlık turizmi kapsamında tanıtım ve pazarlama çalışmaları etkili bir şekilde gerçekleştirilmelidir. Tanıtım ve pazarlama çalışmalarının etkili bir şekilde gerçekleştirilmesi, global bir köy olan dünyadaki bütün insanlara hitap edebilmek açısından oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

- Abels D. J. ve Kipnis V. (1998). Bioclimatology and balneology in dermatology: a dead sea perspective. *Clinics in Dermatology*, 16 (6), 695-698.
- Akdu, S. A. (2009). Sağlık turizmi kapsamında medikal turizm ve türkiye'deki uygulamalar üzerine bir araştırma; İstanbul ve Ankara örneği. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Aksoy, C. (2016). Türkiye'de sağlık turizminin durum analizi: İstanbul'daki sağlık yöneticilerine yönelik bir çalışma. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Aksoy, C. ve Yılmaz, S. (2019). Sağlık turistlerinin hastaneleri tercih etme kriterleri: yönetici görüşleri. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 27-39. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sarad/issue/46957/574287>.
- Aktepe, C. (2013). Sağlık turizminde yeni fırsatlar ve Türkiye'de yerleşik sağlık işletmelerinin pazarlama çabaları. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 170-188.
- Aslanova, K. (2013). Türkiye'de sağlık turizmi ve sağlık turizmi hukuku. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 3(3), 129-145.
- Bayer, M. Z. (1992). Turizme giriş. İstanbul: İşletme Fakültesi Yayını No:253.
- Baykal, F. (2008). Turizm türlerinde bütünleşme ve termal turizm. 10- 13 Nisan 2008, 7 VII. Ulusal Balneoloji ve Kaplıca Tıbbi Kongresi ve Termal Çamurlar Kursu, Afyon.

- Baynazoğlu, M. E. ve Serce, G. (2014). Sağlık turizmi temelli destinasyon pazarlamasında Türkiye'nin rekabet üstünlüğü. 05-08 Aralık 2013, 14. Ulusal Turizm Kongresi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Turizm Fakültesi, 216-235.
- Bhaidkar, A. ve Goswami, A. (2017). Medical tourism in India and the health policy of the nda government: an overview. *A Peer Reviewed Research Journal*, 22(1), 82-89.
- Binler, A. (2015). Türkiye'nin medikal turizm açısından değerlendirilmesi ve politika önerileri, T.C. Kalkınma Bakanlığı, Yayın No:2839.
- Bookman M. Z. ve Bookman K. R. (2007). *Medical tourism in developing countries*. New York: Palgrave Macmillan.
- Burkett L. (2007). Medical tourism: consers, benefits and the American legal perspective. *The Journal of Legal Medicine*, 28 (2), 223-245.
- Caballero-Danell, S. ve Mugomba, C. (2007). *Medical tourism and its entrepreneurial opportunities - a conceptual framework for entry in to the industry*. (Unpublished Master's Thesis). Göteborg University, School of Business, Economics and Law, Tourism and Hospitality Management Master Thesis, Gothenburg, Sweden.
- Chanda, R. (2001) Trade in health services, Indian council for research on international economic relations, Working Paper No: 70. New Delhi: Indian Council for Research on International Economic Relations.
- Cohen I. G. (2011). Medical tourism, access to health care, and global justice. *Journal of International Law*, 52 (1), 1-55.
- Cohen, E. (2006). Medical tourism in Thailand. 20-26 Kasım, Turk-Kazakh International Tourism Conference: New Perspectives and values in World Tourism and Tourism Management in the Future, Alanya/Antalya, 87-117.
- Connell, J. (2006). Medical tourism: sea, sun, sand and ... surgery. *Tourism Management*, 27 (6), 1093-1100. DOI:10.1016/j.tourman.2005.11.005.
- Connell, J. (2013). Contemporary medical tourism: conceptualisation, culture and commodification. *Tourism Management*, 34, 1-13.
- Çilginoğlu, H. (2018). Uluslararası sağlık turizminin ekonomik, hukuki ve idari yönden değerlendirilmesi: Türkiye'deki hastaneler üzerinde örnekleme. (Doktora Tezi). Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu.
- Çınar, F. ve Özkaya, B. (2020). Koronavirüs (COVID-19) pandemisinin medikal turizm faaliyetlerine etkisi. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 35-50. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sarad/issue/55492/752886>.
- Demir, D. (2013). Türkiye'de medikal turizmi etkileyen faktörler üzerine bir çalışma. (Yüksek Lisans Tezi). Toros Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Deniz, M. (2016). Türkiye sağlık turizmi ve seçilmiş ülkelerle karşılaştırılması. (Yüksek Lisans Tezi). Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Deniz, N. G. (2019). Türkiye'de medikal turizmin gelişimi ve bazı ülkelerle karşılaştırılması. (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü, Sakarya.
- Denizli, F. (2020). Medikal turizm kapsamındaki sağlık çalışanlarının memnuniyet ve örgütsel bağlılık düzeyleri: Kayseri örneği. (Yüksek Lisans Tezi). Kayseri Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kayseri.
- Doğan, O. (2014). Antalya medikal turizm kümesi'nin tanımlanması ve ağ yapılarının incelenmesi. (Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Döşkaya, T. (29 Mart 2019). Turizm'de yükselen trend: medikal turizm. Turizm Ajansı, Erişim Adresi: <https://www.turizmajansi.com/haber/turizm-de-yukselen-trend-medikal-turizm-h30711>, Erişim Tarihi: 06.06.2021.
- Ehrbeck, T., Guevara, C. ve Mango, P. D. (2008). Mapping the market for medical travel. *The Mckinsey Quarterly*, 1-11.
- Ekinci, N. (2020). Medikal Turizm. H. Eriş (Ed.) içinde, Sağlık turizmi (s. 63-88). Ankara: İksad Yayınevi.
- Enache, E., Gabor M. R. ve Morozan, C. (2013). Considerations about dental tourism development and its specific marketing in Romania. *Management Strategies Journal*, (23), 420-426.

- Erdur, E. (2013). Kamu hastanelerinin medikal turizm hizmetlerinin değerlendirilmesi konusunda bir araştırma. (Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gençay, C. (2007). Sağlık turizmi. M. Bulu ve İ. H. Eraslan (Eds.) içinde, Sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmede turizm sektörü (s. 172-180). İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınevi.
- Glinos, I. A., Baeten, R., Helble, M., Maarse, H. (2010). A typology of cross-border patient mobility. *Health & Place*, 16 (6), 1145-1155.
- Gökali, S. (2019). Düzce ili medikal turizm sektörünün uluslararası rekabetçilik analizi. (Yüksek Lisans Tezi). Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Düzce.
- Gönül, E. (2019). Medikal turizm kapsamında Didim'e gelen dental turistler üzerine bir araştırma. (Yüksek Lisans Tezi). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Görener, A. (2016). A SWOT-AHP approach for assessment of medical tourism sector in Turkey. *Alphanumeric Journal*, 4 (2), 159-170. DOI: 10.17093/alphanumeric.277740.
- Gülenç, S. (2019). Medikal turizm hizmeti veren hastanelerde sağlık otelciliği hizmetleri ile örgütsel ustalık ilişkisi. (Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Gümüş, F. ve Büyük, Ö. (2008). Sağlık turizminde yeni açılımlar: tıp turizmi. 17-19 Nisan 2008, III. Balıkesir Ulusal Turizm Kongresi, Balıkesir/Türkiye, 433-442.
- Gümüş, M. ve Özgüven, E. (2015). Barış ve turizm ekseninde medikal turizm: çözüm süreci sonrası batman hastanelerinde yabancı hasta akışı. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 5(2), 1-18.
- Hastürk, O. (2011). Tıbbi turizm amacı ile Ankara'ya gelen hastaların Ankara'yı tercih etme nedenlerinin ve memnuniyet durumlarının belirlenmesi; kamu sağlık kuruluşlarında bir araştırma. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Herrick, D. M. (2007), Medical tourism: global competition in health care, national center for policy analysis (NCPA) Policy Report No. 304, Dallas, Texas, November.
- Heung, V.C.S., Kucukusta, D. ve Song, H. (2011). Medical tourism development in Hong Kong: an assessment of the barriers. *Tourism Management*, 32, 995-1005.
- Horowitz, M. D. ve Rosensweig, J. A. (2007). Medical tourism - health care in the global economy. *Physician Executive*, 33(6), 24-30.
- hospitalmanager. (27 Ağustos 2018). Medikal turizmde global perspektif. Erişim Adresi: <https://www.hospitalmanager.com.tr/medikal-turizmde-global-perspektif/>, Erişim Tarihi: 06.06.2021.
- Hume, L. F. ve DeMicco, F. J. (2007). Bringing hotels to healthcare: a rx for success. *Journal of Quality Assurance in Hospitality and Tourism*, 8(1), 75-84.
- International Medical Tourism Journal [IMTJ]. (Tarih Belirsiz). [Çevrimiçi]. Erişim Adresi: <https://www.imtj.com/articles/quironosaluds-commitment-toexcellence/>, Erişim Tarihi: 31.03.2019.
- İçöz, O. (2009). Sağlık turizmi kapsamında medikal (tıbbi) turizm ve Türkiye'nin olanakları. *Journal of Yasar University*, 4(14), 2257-2279.
- İldiz, T. (2019). Türkiye'de medikal turizm kapsamında hizmet alan hastaların ve çalışanların karşılaştığı sorunlar: özel bir sağlık kuruluşunda araştırma. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- İnan, H. ve Canoğlu, M. (2016). Türkiye'de medikal turizm kapsamında sağlık kuruluşlarının örgütsel pazarlama etkinliği ile promosyon stratejilerinin incelenmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25 (2), 113-126. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/cusosbil/issue/32037/353086>.
- Jones, P. H. (2005). Cancer and tourism. *Annals of Tourism Research*, 32 (1), 70-92.
- Joppe, M. (2011). Health tourism: social welfare through international trade. *Annals of Tourism Research*, 38 (2), 737-739.
- Kantarci, H. B. ve Kurban, A. (2014). The healthcare export and the potential of health tourism in Turkey. *The Business & Management Review*, 5 (1), 416-422.
- Karadeniz Sağlık Turizmi Derneği [KADESAD]. (2021). Sağlık turizmi, Erişim Adresi: <https://kadesad.org/saglik-turizmi/>, Erişim Tarihi: 06.06.2021.

- Karakoç, S. (2017). Küresel dünyada sağlık turizminin önemi ve Türkiye'nin durumu. (Yüksek Lisans Tezi). Nuh Naci Yazgan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Kızılcıkelik, S. (1996). Türkiye'nin sağlık sistemi: bir medikal sosyoloji denemesi. İzmir: Saray Kitabevi.
- Kiremit, A. Ş. (2008). Turizmin gelişiminde bir alternatif olarak medikal turizm: bir sağlık kuruluşunda araştırma. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Kitapçı, O. C. (2014). Türkiye'de medikal turizm için model önerisi. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Klavuz, E. (2018). Medical tourism competition: the case of Turkey. *International Journal of Health Management and Tourism*, 3(1), 42-58.
- Kostak, D. (2007). Turizm hareketleri (Türkiye örneği üzerinden sağlık turizmi). (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kurar, İ. ve Baltacı, F. (2021). Medikal turizm potansiyeli üzerine nitel bir araştırma: Antalya örneği. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 176-199.
- Kurumlu, Y. (2016). Sağlık turizminde otelcilik hizmetleri. (Yüksek Lisans Tezi). Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Lautier, M. (2008). Export of health services from developing countries: the case of Tunisia. *Social Science & Medicine*, 67, 101-110.
- Lunt, N. ve Carrera, P. (2010). Medical tourism: assessing the evidence on treatment abroad. *Maturitas*, 66 (1), 27-32.
- MacStravic, S. R. (1985). Marketing medical care. *Health Marketing Quarterly*, 2 (2-3), 157-170.
- Mazzaschi, A. (2011). Surgeon and safari: producing valuable bodies in johannesburg. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 36 (2), 303-311.
- Meler, M., Ruzic, D. ve Kovacevic, D. (1996). Health service: a part of the tourism product. *Tourism and Hospitality Management*, 2(2), 265-278.
- Momeni, K., Janati, A., Imani, A., Khodayari-Zarnaq, R. (2018). Barriers to the development of medical tourism in east Azerbaijan province, Iran: a qualitative study. *Tourism Management*, 69, 307-316.
- Muzaffar, F. ve Hussain, I. (2007). Medical tourism: are we ready to take the challenge. *Journal of Pakistan Association of Dermatologists*, 17 (4), 215-218.
- Novasans. (2011). Medical tourism in hungary. Erişim Adresi: <http://www.novasans.com/articles/Medical-Tourism-in-Hungary/>, Erişim Tarihi: 15.07.2013.
- Ormond, M. (2020). International medical travel, or medical tourism, in A. Kobayashi (Ed.), *International Encyclopedia of Human Geography*, 2nd Ed., Elsevier, pp. 373-377.
- Öge, S. (2015). Medikal turizmin ekonomik önemi: Erzurum'da bir uygulama. (Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Özalp, G. (2005). Sağlık turizmi. *Hastane Dergisi*, (34), 90-98.
- Özer, Ö. ve Songur, C. (2012). Türkiye'nin dünya sağlık turizmindeki yeri ve ekonomik boyutu. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(7), 69-81.
- Özgül, A. (2014). Türkiye'de sağlık turizmi politikaları üzerine bir değerlendirme. (Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Özkan Demirer, E. (2010). Türkiye'de medikal turizm ve geliştirilmesi: örnek bir araştırma. (Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Öztürk, M. ve Bayat, M. (2011). Uluslararası turizm hareketlerinde sağlık turizminin rolü ve kalite çalışmalarının önemi bir literatür çalışması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 135-156.
- Öztürk, Y. ve Yazıcıoğlu, İ. (2002). Gelişmekte olan ülkeler için alternatif turizm faaliyetleri üzerine teorik bir çalışma. *Gazi Üniversitesi Turizm ve Ticaret Dergisi*, (2), 183-195.
- Perfetto, R. ve Dholakia, N. (2010). Exploring the cultural contradictions of medical tourism. *Consumption Markets & Culture*, 13 (4), 399-417.
- Peršić, M. ve Janković, S. (2012). The assesment of opportunities and assumptions of the Croatian health tourism development. *Journal of Business Management*, 6(2), 88-104.
- Polat, D. (2009). Medikal turizmde tanıtım. *Sağlık Yönetimi ve Eğitimi Dergisi*, 2 (16).

- Polat, M. (2014). Isparta'da turizm altyapısı ve medikal turizmin yapılabirliği. (Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Rahman, A. (2016). Hizmet pazarlama karmasının medikal turizme uyarlanması: Antalya örneği. (Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Rokni, L., Avci, T. ve Park, S. H. (2017). Barriers of developing medical tourism in a destination: a case of South Korea. *Iranian Journal of Public Health*, 46(7), 930-937.
- Ross, K. (2001). Health tourism: an overview. HSMAL marketing review, Erişim Adresi: <http://www.hospitalitynet.org/news/4010521.html>, Erişim Tarihi: 04.10.2019.
- Sağlık Bakanlığı. (2012). Sağlık turizminde süreçler ve aracı kuruluşlar araştırma raporu. Erişim Adresi: <http://saglikturizmi.gov.tr/uploads/3058937-saglikturizminde-surecler-ve-araci-kuruluslar-raporu.pdf>, Erişim Tarihi: 30.10.2013.
- Sayın, K. Ş., Yeğınboy, E. Y. ve Yüksel, İ. (2017). Türkiye'de medikal turizm uygulamaları: bir üniversite ve İzmir sağlık serbest bölgesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(2), 292-300.
- Sevim, E. (2019). Türkiye'de medikal turizmin SWOT-AAS ile incelenmesi. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Sobo, E. J. (2009). Medical travel: what it means, why it matters. *Medical Anthropology*, 28 (4), 326-335.
- Solomon, H. (2011). Affective journeys: the emotional structuring of medical tourism in India. *Anthropology & Medicine*, 18 (1), 105-118.
- Speier, R. A. (2011). Health tourism in a Czech health SPA. *Anthropology & Medicine*, 18 (1), 55-66.
- Szabo, A. (2012). Medical tourism and spas in Hungary, *Hungarian Tourism Plc*.
- Taş, D. (2014). Türkiye'den medikal turizm kapsamında hizmet alan hastaların memnuniyetlerinin belirlenmesi: Ankara ili örneği. (Yüksek Lisans Tezi). Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tengilimoğlu, D. (2013). Sağlık turizmi. Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Tonga, F. ve Bahadır, S. (2019). Medikal turizmin olası ilk kayıtları. 07-10 Mart 2019, IV. Uluslararası Kültür Sempozyumları: Uluslararası Sağlık Toplum ve Kültür Sempozyumu, Amasya-Türkiye, 72-81.
- Tontuş, H. Ö. (2015). Tüm yönleriyle sağlık turizmi. (1. Baskı). Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı.
- Tontuş, H. Ö. (2017). Sağlık turizmi nedir?. SATURK Yayınları, Erişim Adresi: <http://www.saturk.gov.tr/images/pdf/tyst/02.pdf>, Erişim Tarihi: 06.06.2021.
- Tökü, Y. E. (2017). Turizm ve Türkiye'de sağlık turizmi: bir nitel araştırma. (Yüksek Lisans Tezi). Acıbadem Mehmet Ali Aydınlar Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Tunç, A. ve Saç, F. (1998). Genel turizm: gelişimi-geleceği. Ankara: Detay Yayıncılık.
- TÜSİAD-Sağlık Çalışma Grubu. (2009). Türkiye için yeni bir fırsat penceresi: tıp turizmi görüş belgesi. Erişim Adresi: <http://www.tusiad.org/FileArchive/2009.06.11TipTurizmiGorusBelgesi.pdf>, Erişim Tarihi: 02.09.2009.
- United Nations Economic Commission For Latin America and the Caribbean [ECLAC] Washington D.C. (2010). Medical tourism: a survey.
- URL-1, Tarih Belirsiz: <https://hastane.gop.edu.tr/saglikturizmi/SaglikTurizmiNedir.aspx>, Erişim Tarihi: 06.06.2021.
- URL-2, Tarih Belirsiz: <https://medicaltourism.com.tr/WebPage/saglik-turizminde-tanitim-ve-markalasma?language=zh&language=tr>, Erişim Tarihi: 06.06.2021.
- URL-3, 2008: <https://www.medicaltourismmag.com/defining-medical-tourism-another-approach/>, Erişim Tarihi: 04.07.2016.
- Üçpunar, G. (2013). Sağlık hizmetleri pazarlaması, sağlık ve termal turizm. (Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Voigt C., Laing J., Wray M., Brown G., Howat G., Weiler B. ve Trembath R. (2011). Health tourism in Australia: supply, demand and opportunities, CRC For Sustainable Tourism Pty, Ltd. Gold Coast, Queensland.

- Whittaker, A. ve Manderson, L. (2010). Patients without borders: understanding medical travel. *Medical Anthropology*, 29 (4), 336-343.
- Yalçın, B. (2013). Antalya ili sağlık turizmi potansiyeli araştırması. (Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Yeşil, S. (2018). Kamu ve özel hastanelerin medikal turizm hizmetlerinin değerlendirilmesi. (Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Edirne.
- Yıldırım, H. H. (2012). Görüşme notları (13.08.2012). Ankara.
- Yirik, Ş. (2014). Sağlık turizmi üzerine Antalya destinasyonunda bir araştırma. (Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Zengingönül, O., Emeç, H., İyilikçi, D.E. ve Bingöl, P. (2012). Sağlık turizmi: istanbul'a yönelik bir değerlendirme. Ekonomistler Platformu Derneği, İstanbul.